

Истинското му име е по-простичко и неблагозвучно. Кръстен е Жеко, Жеко Петров от село Пишмани, Старозагорско. Ако беше останал чирак в грънчарницата на брат си Тоньо или в сапунджийницата на другия си брат Йовко, сигурно нямаше да променя името си. Но той става пътешественик, отива на хаджилък, учи при Неофит Рилски, после завършва Оdeskата духовна семинария, залавя се да пише и превежда, в Петербург и Москва се среща с видни савонници, с професори, писатели и владци, търси помощ за поробеното си отечество. Захари Княжески е звучало несъмнено по-добре, по-тежко. С това име енергичният българин сякаш представлявал по-убедително своята страна с потъпкана, но още незаличена в паметта слава.

Фигурата на Княжески е очертана в общи линии още от проф. Иван Шишманов, който го нарича „оригинален и много заслужил мъж на нашето по-късно възраждане“¹. Но напоследък станаха известни голям брой нови факти, свързани предимно с пребиваването на Княжески в Русия. Предлага ни ги например публикацията на Цвета Унджиева „Документи по Българското възраждане в съветските архиви“, съдържаща тринадесет писма на З. Княжески (до М. П. Погодин, П. А. Плетьов, Н. А. Попов, А. Ф. Велтман и Д. Кирович).² Богат архивен материал е включен и в статията на съветската изследователка Л. В. Селиванова „Новая страница болгаро-руско-украинских связей (Неизвестные факты о жизни Е. П. Гребенки и З. Княжеского)“.³ Селиванова е открила писма на българския просветител до княз В. Ф. Одоевски, писмо от този известен руски филантроп до украинския баснописец Евген Гребинка с препоръка за Княжески. В статията се говори и за връзките на нашия възрожденец с П. С. Биларски, Ю. Ф. Самарин, А. С. Хомяков, А. А. Куник и др.

От своя страна можем да добавим сега сведения за дейността на Княжески, които се съдържат в четирите му извънредно интересни писма до О. М. Бодянски, както и в препоръчителните писма до Бодянски от Н. Н. Мурзакевич и И. И. Срезневски. Много любопитно е и писмото на Княжески до К. В. Прохоров. Новите документи дават възможност да бъде обхваната не само дейността на Княжески, свързана с учебното дело и черковния въпрос. Той е ратувал упорито и за просветата на жените, за широко разпространение на знания в областта на земеделието и занаятите. Немалък интерес представлява и неговата преводаческа и издателска дейност, възгледите му по въпросите на българския книжовен език и правопис.

Жеко Петров е роден през 1810 г. Останал без баща, от малък трябвало да чиракува. Биографите му разказват как жаждата за знания надделяла над всичко и Жеко тръгнал на училище. Най-напред в Стара Загора, после в Търново, та дори и в Света гора. През 1832 г. го виждаме пак в Стара Загора, но вече като учител. Освен жаждата за знания присъща му била и страстта към пътешествия. Ходил в Сирия, после в Ерусалим на хаджилък, стигнал до Северна Африка. Обиколил Гърция, Черна гора, Сърбия, Влашко и Молдавия. Бил двадесет и две годишен, когато отишъл в Габрово при Неофит Рилски да усвои взаимоучителния метод на преподаване. Вече зрял мъж, не ще да е бил от най-кротките ученици, та Неофит отбелязва на 26 февруари 1836 г.: „Тогда карал я и Захарию за его проступки.“⁴

¹ Проф. И в. Ш и ш м а н о в. Студии из областта на българското възраждане. В. И. Григорович, неговото пътешествие в Европейска Турция (1844—1845) и неговото отношение към българите. — В: Сб. на БАН, кн. VI, С., 1916, с. 1—221; проф. И в. Ш и ш м а н о в. Нови студии из областта на българското възраждане. I. В. Е. Априлов, Неофит Рилски, Неофит Бозвели. — В: Сб. на БАН, кн. XXI, 13, С., 1926.

² Ц в. У н д ж и е в а. Документи по Българското възраждане в съветските архиви. — Изв. Инст. за лит., 1962, кн. XII, с. 115—175.

³ Л. В. С е л и в а н о в а. Новая страница болгаро-руско-украинских связей. (Неизвестные факты о жизни Е. П. Гребенки и З. Княжеского). — Изв. Нар. библ. и библ. на Соф. държ. унив., т. III (IX), 1963, с. 187—211.

⁴ Проф. И в а н Ш и ш м а н о в. Нови студии из областта на българското възраждане. — В: Сб. на БАН, кн. XXI, 1926, с. 85.

обгръщат с поглед не само отделните прояви, но целокупното дело, те отсъждат според ползата, принесена на отечеството. В позициите на Априлов Шишманов вижда ограниченост. В наше време връзките на Княжески с Раковски могат само да го издигнат в очите ни. Що се отнася до Срезневски, той не обърнал внимание на писмото на Априлов въпреки уважението си към него. Професорът разбира и подкрепя Княжески, дава му препоръки до видни учени и общественици.

И в България, и в Русия Княжески е бил обичан от едни и мразен от други. Това е неизбежно при енергична и многостранна дейност като неговата. На Априлов и Палаузов не допадали неговата самостоятелност и бунтарският му нрав. Но със своята образованост и любознателност, с искреното си желание да помогне на поробените съотечественици, да сее между тях просвета, Княжески си спечелил симпатии и подкрепата на хора, издигнати и благородни, каквито са били Мурзакевич, Срезневски, Бодянски, Одоевски, Плетньов и мнозина още руски дейци, с които се свързва в Одеса, Петербург и Москва.

Н. Н. Мурзакевич го препоръчва на Бодянски с думите:

„... Вместо дълного ответа посылаю на руки истинного болгарина „в нем же лести нет“, хаджи Захария Княжеского, поклонник Йерусалима и кончившего курс учения в Одесской духовной семинарии. Посылаю и передаю вам человека доброго и „поведения честного“ и ревнителя славянства. . . Княжеский едет в Москву для того чтобы, определясь в Синодальную типографию, выучиться набору и по выучке думает воротиться на родину и там водворить это полезное дело. Буде возможно, содействуйте доброму предприятию.“¹

Потеглил от Одеса в края на 1845 г., Княжески остава близо три седмици в Москва. През това време успява да спечели пълното доверие на Бодянски и да установи личен контакт с учени и общественици, между които са Михаил Петрович Погодин, Нил Александрович Попов, Вукол Михайлович Ундолски и др. Както пишат Срезневски и Мурзакевич, първоначалното намерение на Княжески било да се учи в Московската синодална печатница. Но било поради спънки, или защото е разбрал, че в столицата по-лесно ще изпълни другите задачи, които си поставя, той постъпил в Петербургската синодална печатница.

В столицата Княжески пристига на 20 януари 1846 г. и разгръща там трескава дейност. Само месец по-късно той съобщава на Бодянски първите резултати. Получил е възможност да се срещне с граф Николай Александрович Протасов, оберпрокурор на Светия Синод, изключително влиятелна личност. Графът, когото Княжески запознал с положението на българската църква, го отпратил към началника на своята канцелария Константин Степанович Сербинович. Посъветвал го е, изглежда, да се обърне и към министъра на народната просвета граф Уваров. Както често става в бюрократичните среди, оттам насочили молителя отново към Синода. Сега по съвета на Сербинович Княжески се заловил да изложи писмено всичко, което имал да съобщи относно състоянието на българското духовенство и разпратил му с фанариотите. Княжески пише на Бодянски: „... Я изложил настоящее состояние православной церкви в Болгарии в девять пунктов на три листа и написал три подобных экземпляров, один отдал Сербиновичу, один Муравьеву и один г. Андрею Карамзину. Сербинович на другой день отдал его графу, а граф св. Синоду и так дело идет своим порядком.“²

Един от екземплярите, датиран 25. I. 1846 г., се пази и до днес в Ленинград в библиотеката „Салтиков-Шчедрин“, ф. А. С. Норов. Той е озаглавен „Настоящее состояние православной церкви у болгар и способы к ее утверждению и распространению“.

Както личи особено добре от писмата до Бодянски, Княжески е между първите българи, получили възможност да разговарят с видни руски сановници и духовници по въпросите на църковните борби, да обясни от какво е продиктувано горещото желание на съотечествените им да получат самостоятелна духовна йерархия.

Княжески съобщава със задоволство на Бодянски, че посещава редовно Синодалната печатница, където го обучава най-добрият майстор. Усвоил е вече славянския шрифт и скоро ще премине към граждански. Голямото му желание е да получи една печатница, която да пре-

¹ ИЛ АН УССР, ф. 99, а. е. 92, л. 22—23.

² Пак там, л. 279—280.

сия Тошева и ги настанил на пансион. През време на Кримската война девойките избягали от града. След подписването на мира Княжески прибрал момичетата при себе си в Одеса. Анастасия Тошева пише в спомените си, че по това време (1854—1855) „У него (т. е. у Княжески — Л. М.) се явила мисъл: да подобри клона на бубарството, който поминък бил много развит в България, но в примитивен начин; затова заведе нас, двете момичета, в Киев, оттам в селото Жуковци, дето имало завод за хранене на бубите, понаучихме се да точим хубава и тънка коприна. В това село под надзора на господаря на завода г-на Чижова аз преведох от френски едно ръководство за хранене на копринени буби и след това се завърнахме пак в Одеса.“¹

И Димитър Мутев пише шеговито на Найден Геров от Одеса на 16 септември 1855 г.: „Захария Шелковод живее в Ботаническият сад и се учи да мотае коприна.“²

Заслужава да се кажат няколко думи за фабриканта, при когото Княжески е гостувал с възпитаничките си. Това е Фьодор Василиевич Чижов, крупен капиталист и по-малко известен писател. Той е кандидат на физико-математическите науки, но се занимава и с история на изкуството. Приятел е на Гогол и Языков, близък със славянофилите. Автор е на „Письма о шелководстве“. През 1858—1861 г. издава заедно с Бабст „Вестник промышленности“. На общуването с него дължим навярно издаденото от Княжески „Практическо руководство за шелководството“. Цариград, 1860 г.

Княжески прави и първите усилия за откриване на земеделско училище в България. Пак под въздействие на видяното в Русия. В книгата си „Предосвободженски дейци за земеделска просвета“ Ив. Топузов и Ив. Сарафов пишат за него: „Няма съмнение, че този образован и висококултурен българин е имал ясна представа и явна преценка за значението на земеделското стопанство за доброто бъдеще на българския народ. По друг начин не би могъл да се обясни фактът, че Княжески е първият, който замислил и се заел да открие земеделско училище в родината си.“³

Своите познания, преценки и планове относно значението на модерното земеделие за страна като България Княжески е оформил в процеса на общуването си с хора като Чижов, Димитриевич, Малцев, Сушков. От същия тип дейци е и Степан Алексеевич Маслов, писател и специалист в областта на селското стопанство. Той е секретар на Московското селскостопанско дружество и основател на „Земледельческий журнал“. Бил е директор на Московския комитет по копринарство. В писмо до Погодин от Одеса от 27. XI. 1847 г. Княжески, който скоро ще потегли за България, моли между другото: „Напишете по городской почте г. Маслову. Он обещался пожертвовать для публичной библиотеки и училищ издания земледельческой школы и ее журнала, но он через скорое время уехал и не дал.“⁴

Списъкът на книгите, които Княжески е подарил на библиотеките на Габровското и Пловдивското училище, дават още едно потвърждение на връзките му с руски промишлени и селскостопански дейци. От тях е получил „Журнал императорского вольного экономического общества“, „Труды Вольного экономического общества“, „Лесной журнал“ и др.

Княжески се е срещал и разговарял с интересни личности. Не само във връзка с него, но и с други наши възрожденци би трябвало да се издирят по-подробно сведения за кръга, в който са се движели в Русия. Това би дало нов материал за историята на проникването на различни идеи у нас, за търсенията на българските възрожденци в различни области не само на духовния, но и на материалния живот през десетилетията преди Освобождението.

Връзките си с някои руски учени и общественици Княжески поддържа много дълго. Още през 1844 г. като семинарист в Одеса с посредничеството на починалия рано Георги Буслин от Батак той се свързва с М. П. Погодин. Моли го да му прати книги, предназначени за просвещението на българите. В края на следващата година Княжески се запознава и лично с Погодин, при когото отива с препоръчително писмо от Срезневски. Заедно с Бодянски По-

¹ Автобиография (Животопис) на Анастасия, М. Тошева. Ст. Загора, 1911. с. 8.

² Из архива на Найден Геров, кн. II, С., 1914, с. 71, док. № 1754.

³ Ив. Топузов, Ив. Сарафов. Предосвободженски дейци за земеделска просвета С., БАН, 1953. с. 41.

⁴ Государственная библиотека им. В. И. Ленина (по-нататък съкратено ГБЛ), ф. 231/III, п. 15, № 72.

годин е между хората, пред които Княжески се чувства задължен да се „отчете“ за своята дейност. Тази заангажираност предполага, че тъкмо от тяхна страна е получавал особено активно съдействие. От писмата на Княжески до Погодин най-важно е това от 4 юни 1847 г.¹ По молба на Погодин българският просветител го запознава с биографията си и с постъпките, които е предприел в Петербург в полза на своите съотечественици. За шестнадесет месеца той могъл да издействува тринадесет стипендии за български юноши, а от Синода, Медицинската академия, Академията на науките, Министерството на просветата и други учреждения е получил огромно количество книги и списания. Синодът е подарил и две печатарски машини, шрифтове и матрици. От епархиите са събрани утвар, евангелия, свещенически одежди. От почесните писма до Погодин интересно е това от Одеса от 25 февруари 1855 г. Княжески живее сега в този град с двете старозагорчани Санда Милкова и Анастасия Тошева. Те са завършили пансиона на Василиева и сега се учат да шият. Освен това се упражняват в превеждане от руски на български. Когато се завърнат в отечеството си, девойките ще трябва да преведат учебниците, необходими за женските училища в България. Самият Княжески е съставил Граматика и География, които иска да издаде.

През годините, прекарани в семинарията, и Княжески, както и Филаретов и Чинтулов, опитва силите си в стихотворството. Макар да не става поет, той се интересува през целия си живот от литература, намесва се по-късно успешно в споровете около българския книжовен език. Затова можем да предположим, че с особено удоволствие е общувал с руски поети, белетристи, критици. Между познатите му в тези кръгове са поетът-славянофил А. С. Хомяков, поетът и критик княз Пьотр Андреевич Вяземски, белетристът М. Н. Загоскин, който си спечелва шумна слава с романа „Юрий Милославски“ и Пьотр Александрович Плетньов, известен критик от времето на Пушкин. Той е съдействувал на Княжески в качеството си на ректор на Петербургския университет, но кой може да каже дали не са разговаряли те и за Пушкин, Жуковски, Гогол, на които Плетньов е бил близък приятел.

Големият успех на Княжески в Русия се дължи и на това, че той получава подкрепата на богати покровители. Особено щедри са към него княз В. Ф. Одоевски и Ю. Ф. Самарин. На Княжески Одоевски помага в набавянето на карти, глобуси и други нагледни помагала за българските училища.

На дейността на Княжески трябва да се отдели по-специално внимание при проучването на връзките на руските славянофили с българските възрожденци. Наистина поради извънредно широкия диапазон на своите интереси Захари Княжески се е свързвал с хора от най-различни идейни групировки, така че самият факт на познанството с тях още не дава основание за по-определени заключения. Все пак и в Петербург, и в Москва той се движи постоянно в кръга на славянофилите: братята К. С. и И. С. Аксакови, Ю. Ф. Самарин, А. С. Хомяков, братята Киреевски. Те всички вземат най-активно участие в събирането на помощи, които българският просветител ще отнесе в България. През време на престоя му в Русия те го подпомагат и материално. Нещо повече, те бранят Княжески от стигнали до ушите им намеци, че той може би отделя и за себе си от щедрите дарения. Поетът Хомяков пише на 1 септември 1852 г. на Ю. Ф. Самарин:

„Посылаю вам, любезный Юрий Феодорович, 200 рублей серебром для бедного Княжеского. Об миссионерах русской мысли грех сказать, чтобы они обогащались, как говорят об англичанах. В барышах не будешь с нашей проповедью. Бедный Княжеский! Сколько лишений, сколько забот, трудов и пожертвований, а какая же награда? Ни сочувствия, ни уважения. Много-много если кто-нибудь взглянет на него с тем сострадательным почтением, которое внушают юродивые.“²

¹ Письма к М. П. Погодину из славянских земель (1835—1861), вып. III, М., 1880. с. 709—717.

² Цит. по статията на Л. Селиванова. Новая страница. — Известия на Народната библиотека. . . , т. III (IX), 1963, с. 338.

Няма съмнение, че в кръга на ранните руски славянофили митарствата на Княжески са били добре известни. Връзките им с него, които датират от 1846—1847 г., не са били прекъснати и след като българският просветител се завръща в отечеството си. И при по-късните си идвания в Русия Княжески се среща с хората от този кръг. Разбира се, въз основа на едно писмо и някои други повече или по-малко откъслечни данни не можем да присъединим Княжески към съмишлениците на руските славянофили. Активната им намеса в неговата съдба е преди всичко проява, показателна за техните собствени възгледи и за отношението им към България. Погълнат от многобройните си задължения и останал сравнително кратко време в Русия, Княжески едва ли е навлязъл в тъкостите на славянофилската идеология, например на разбиранията им за селската община, в техните сложни отношения със западниците и т. н. Славянофилите са привличали българския възрожденец преди всичко със симпатиите си към южните славяни, с готовността си да помогнат не на думи, а на дело. Наред с това не е изключено, разбира се, Княжески да не е бил съвсем чужд и на някои моменти в славянофилската идеология. Дейността и на този възрожденец ни води до извода, че става все по-наложително сериозно проучване на връзките на руските славянофили с Българското възраждане. По повод на разгърнатата се през 1968—1969 г. в Съветския съюз дискусия за славянофилството Тончо Жечев писа с пълно основание, че ние правилно отдаваме голямо внимание на въздействието на руските революционни демократи върху Българското възраждане, „но често не забелязваме или направо замълчаваме голямото влияние върху тях на славянофилите, особено при зараждането на българската историография, фолклор, белетристика. А голяма част от българските просветители, будители, духовници, писатели, особено в по-ранния етап, са се формирали в славянофилските кръгове в Москва с непосредствената помощ на видни славянофили и техните издания.“¹

Успехът на Княжески във всички негови начинания показва колко широки са още в края на четиридесетте години на миналия век онези кръгове в Русия, които проявяват активно отношение към съдбата на българския народ. Княжески пише за лични затруднения, споменава за обещания, изпълнени със закъснение, но никъде не говори за неотзивчивост или отказ.

Какво успява да свърши Захари Княжески след завръщането си в България?

През първите няколко месеца той пътува из страната. Както съобщава на Бодянски в писмо от Цариград от 24 ноември 1848 г., той е намерил няколко ръкописа от XII, XIV и XV в. и няколко римски монети. Сега подготвя описание на пътешествието си, предназначено за Руската академия на науките. След събитията във Влашко бил принуден да потърси убежище в турската столица, докато положението на Балканите се поуспокои. Намерението му е, след като се завърне в отечеството, да стане учител в Стара Загора.²

Княжески наистина става учител в своя град и същевременно започва да раздава донесените от Русия книги на библиотеките в Габровското, Пловдивското и други училища. Тази дейност с известни прекъсвания около Кримската война трае от 1849 до 1860 г., когато бива спряна поради преследвания от страна на турските власти.

В Стара Загора Княжески си спечелва голям авторитет като учител. Той преподава славянска граматика, география, свещена история, руски език и др. Съгражданите му са го запомнили и с това, че бил ревностен поборник на женското образование. В Русия Княжески получил съгласието на неколцина меценати да поемат издръжката на български девойки. Една от тях (Анастасия Тошева) пише в спомените си за Княжески: „Той почнал с това: с помощта на влиятелните си приятели издействувал позволение в 1849 г. да се доведат няколко деца в Русия за образование; да се издържат от благодение, та после да бъдат учители и учителки в България. Като сполучил в най-трудното, намерил благодетелни хора, между които на първо място беше благородният и човеколюбивият княз Самарин от Москва, З. Княжески се завърнал в Стара Загора, убедил родителите ми, прибра ме от учителката хаджи Ана, почна да ме готви да пиша с граждански букви и да смятам до негде.“³

¹ Тончо Жечев. Дискусията в СССР за славянофилството. — Литературна мисъл, 1970, кн. 1, с. 77.

² ИЛ АН УССР, ф. 99, а. е. 109, л. 89—90.

³ Автобиография на Анастасия Тошева. . . Ст. Загора, 1911. с. 4—5.

Преоблечени в мъжки дрехи, двете момичета преминават заедно с Княжески Балкана и през Румъния стигат до Одеса. Там прекарват осем години (от 1850 до 1857). За времето, когато живеят заедно с тях, през 1855 г. Княжески пише подробно на Погодин в споменатото вече писмо.

За учителствуването на Княжески в Стара Загора дават интересни свидетелства и писмата му до негови приятели и познати в Русия. На 17 юни 1853 г. той пише на белетриста А. Ф. Велтман, известен по това време в цяла България като автор на повестта „Райна, королева българская“, преведена през 1852 г. едновременно от Елена Мутева и от Йоаким Груев. Изминала е година от последното пребиваване на Княжески в Русия. Сега той учителствува „... и какой неимоверный труд бороться с такою неподвижною массою, находившейся без всякого систематического порядка и, к крайнему сожалению под власти свирепых владык, где на каждом шагу ждешь гибель свою“¹.

Много важна е приписката, в която Княжески съобщава, че е книгите, докарани от Русия, е уредил библиотеки в тридесет и осем училища, снабдил е няколко църкви и манастири с утвар и икони.

След завръщането си в родината Княжески използва редовно връзките си в Петербург и Москва, за да си осигури подкрепа за редица начинания. На няколко пъти се обръща към Нил Попов, секретаря на Московското благотворително дружество. В писмата си до него настоява младите българчета, изпратени в Русия, да бъдат записвани не само в гимназиите и семинарите, но и в технически, селскостопански, медицински и занаятчийски учебни заведения. Както виждаме, той провежда тенденция, която се реализира с пълна сила едва в наши дни.

За възгледите и дейността на Княжески е много показателно и неговото писмо до Константин Василевич (по всяка вероятност К. В. Прохоров, син на археолога В. Прохоров, издал през 1882 г. книгата „Болгарские раскопки близ Эски-Загры“). На своя приятел Княжески разказва за трагичното положение на българския народ под гнета на турците. „Ибо это варварское племя кроме того, что само ничего не сделало по части земледелия, хлебопашества, скотоводства и других произведений на эту плодородную землю, но и другим знающим по этой части не позволяет показывать народу словесно и печатно. ...“² Турците следели особено зорко руските поданици и затова просветителската дейност на Княжески среща много спънки. А българите — подчертава той — имат нужда от голяма печатница и от висши учебни заведения, трябва им книги. Княжески осведомява Прохоров и за хода на черковната борба — четирима български архиереи са поканени в Цариград за съставянето на устав.

Специално внимание заслужава издателската дейност на Захари Княжески. В нея се очертават три насоки. Преди всичко той се стреми да допринесе за издигането на националното самосъзнание и дава своя принос в нашата историография, като публикува още през 1847 г. „Введение в истории болгарских славян“. На руски е само заглавието. Книгата, съдържаща 52 страници, е на български. Излязла е в печатницата на Московския университет навярно със съдействието на Бодянский, тогавашен неин директор. „Введението“ проследява накратко историята на „дунавските славяни“ от VI в. до падането на България под турско робство. Като привежда свидетелства на Плиний, Птолемей, Марцелин, Йорнанд, Княжески набляга на отдавнашното заселване на славяните край Дунава, очертава техния физически облик, свободолюбивия им характер, говори за тяхното простодушие и трудолюбие в дух, който ни напомня за Паисий. Като човек с отношение към фолклористиката отделя повече място за древните обичаи и вярвания на прадедите. Княжески разказва с гордост за военната сила на древните българи, но не премълчава и такива черти като несговорчивост и склонност към междусобици.

Вторият раздел е посветен на „Славяните в сегашната България и по-нататък на юг, в Елада, Пелопонеса, Мала Азия и прочее“. Третият обхваща „Историята на старото българско царство“. Повече място е отделено за княз Борис и покръстването, за златния век на Симеон. Последният дял е за Второто българско царство. „Введението“ е, разбира се, компила-

¹ Ц. Унджиева, Цит. ст., с. 168—169.

² ГБЛ, ф. 231/II, п. 15, № 74.

тивно, но показва широка осведоменост, умение да се подбере най-същественото, да се изложи на хубав език. Книжката свидетелствува, че Княжески е следял споровете около историята на славяните. Той използва трудове на П. Й. Шафарик, доказващи, че славяните са древни жители на Европа, и се противопоставя на теорията на Сенковски, че славянската част на българския народ обитавала предимно Болград, столицата на Волжското царство.

Втора насока в издателската дейност на Княжески е свързана с разпространяването на здравна просвета сред твърде невежествените му в това отношение съотечественици. Той публикува „Кореня на пианството и каква полза принася на ония, що пият много. От Захария Княжески. В Смирне, 1842“, „Совети за непраздни жени и правила как да постъпват с новородените младенци, взети от съчиненията на славнаго Тисота, Николая Фуркроа и Салмада, съобразни с системата на воспитанието детско, която е предложена от г. Бюфона в Естествената история. Преведе от французки на руски К. Г., а от руски на български З. К., Цариград, 1853“. Не можем да не видим и тук плодовете от общуването на Княжески с такива руски дейци като Одоевски, Самарин и др. От същата „поредица“ е и „Средства за предваряване за заравянието на мнимоумрелите или примрелите чловеци. Напечатано позволением министра внутренних дел в 1846 лято, а преведено от него языка на болгарски от Захария Княжеский, Цариград, 1858. . .“

Княжески е автор и на две статии по български фолклор: „Обичаи болгар при сватбе, рождений и крещений детей и погребений“, публикувана в „Журнал Министерства народного просвещения“, т. 3, 1846 г., и „Болгарские поверия“ — в същото списание, т. 52, 1846 г. По-късно те са използвани в трудове на много руски фолклористи: А. Н. Афанасиев, А. А. Котляревски, И. Г. Прижов и др.

Преводите на Захари Княжески биха дали добър материал и на историците на българския книжовен език. В тях е проявен подчертан стремеж да се пише на чист български език, да се отстраняват навлезлите в него турцизми. На десетки места редом с българската дума е дадена и турската. Така читателят не само се улеснява, но му се подсказва и необходимата замяна, чрез която ще се отстрани чуждицата. Ето няколко примера: средства (тертипи), работник (хачия), жертва (курбан), часовник (сахат), пепеляна вода (бурун сую) и т. н.

Особени затруднения е срещнал преводачът при работата си върху „Совети за непраздни жени. . .“, където има много медицински термини, още ненавлезли в българския език. Тук Княжески възприема европейската (латинска или друга терминология), като дава турски паралел или обяснява описателно: аполплексия (дамла), температура (топлота), акушер (дето бабува). В някои случаи е въвел руска дума: погодата (времето, атмосферата), бездождие (сухо време) и др. Привеждането на български паралел издава усета на преводача, че в тези случаи русизмът не е нагоден към нашия език.

За обичайните патила на всеки издател от Възраждането, които не отминали и Княжески, научаваме от неговите трогателни обявления и отговори в „Цариградски вестник“. Той подканя „любородните съотечественици“ да се запишат спомоществатели за „Шелководството“, като обещава веднага след него да издаде и „Домашно или къщно ръководство“ с около 2000 правила за лозарство, домакинство, овощарство и т. н. . . . всякоя нова книга, кога придобие много спомоществатели и ревностни покупуватели — споделя откровено Княжески, — тогава дава на издателя си възможност и ободряване да са труди за напечатанието и на други полезни книги. А небрежното купуване на тия книги привожди издателите в отчаюване и бедност, а после им причинява и смърт и от тва и народат ни остава ощи на много времи в первобитното си необразование.“¹

Българите нямат учебници не защото няма кой да им ги състави — продължава Княжески, но защото и да се реши някой да издаде книга, после кой ще я купи? Така са се разорили Неофит Бозвели, Христати Дупничанин, Райно Попович и мнозина още. Затова нека читателите чуят една горчива истина: „ . . . Ний българите за кефа си похарчуваме хиляди грошове, за едине, гости и такъм, за лъжи манастир, Света гора и Божи гроб харчим с хиледи и не ни са свиди. Но ако би детето ни да поиска 5 гроша за книга, минува месяц дорде да му дадем, или

¹ Цариградски вестник, бр. 403, 1 ноем. 1858, с. 4.

съсем не му даваме и тъй детето си остава на вечно сляпо, а за други работи харчиме безчетни пари.“¹

В своите преводни и оригинални работи Захари Княжески прилага на практика, повече или по-малко последователно, възгледите си относно българския книжовен език и относно правописа. Той им дава израз и в печата. Във вестник „Македония“ Княжески е публикувал своето „Мнение за българското правописание“, в което се противопоставя рязко срещу подчиняването на нормите на съвременния език на тези на старобългарския. „... Требовахе ли — пита авторът — да напуснем очистианито и обработоването на живият език и да са трудиме с сичката сила да воведем език и правописание, употребявани преди 900 години. . . и да принуждаваме 7 или 8 милиона българи да последуват този мертав език и правописание?“² Княжески ратува за общонароден литературен език, противопоставя се на своеволното отразяване в книжовната реч на диалектни особености.

Това е още една страна от многостранната дейност на Захари Княжески. И с участието си в споровете за литературния език той е типичен представител на нашето Възраждане. Верният усет на Княжески за новото и нужното в България, разнообразните му интереси и познания, изключително широките му връзки с руски учени, писатели, индустриалци и общественици, енергията, упоритостта и трудолюбието на Княжески очертават пред нас още една интересна, крупна фигура от десетилетията на борби и подем, предшествували освобождението на България.

¹ Цариградски вестник, бр. 403, 1 ноем. 1858, с. 4.

² Македония, бр. 10, 1 февр. 1869 г.